

2015 | 1

■ A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

BÖLCÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

■ TARTALOMBÓL

- *F. ROMHÁNYI BEATRIX*
KOLOSTORHÁLÓZAT – TELEPÜLÉS-
HÁLÓZAT – NÉPESSÉG
- *PÁLFFY GÉZA*
A SZAKÍTÁSOK ÉS KIEGYEZÉSEK
ÉVSZÁZADA
- *ERDŐDY GÁBOR*
SZALAY LÁSZLÓ, A POLITIKUS
- *DÉNES IVÁN ZOLTÁN*
SZEKFŰ GYULA BETHLEN GÁBOR-KÉPE
- *SZILÁGYI MÁRTON*
A MARTINOVICS-ÖSSZEESKÜVÉS
ELÍTÉLTJEINEK BÖRTÖNVILÁGA

TÖRTÉNELMI SZEMLE

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA BÖLCSÉSZEZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
LVII. ÉVFOLYAM, 2015. 1. SZÁM

Szerkesztők

TRINGLI ISTVÁN (felelős szerkesztő)

FÓNAGY ZOLTÁN, OBORNI TERÉZ, PÓTÓ JÁNOS, ZSOLDOS ATTILA (rovatvezetők)
GLÜCK LÁSZLÓ (szerkesztőségi munkatárs)

Szerkesztőbizottság

FODOR PÁL (elnök),

BORHI LÁSZLÓ, ERDŐDY GÁBOR,

GLATZ FERENC, MOLNÁR ANTAL, ORMOS MÁRIA,

OROSZ ISTVÁN, PÁLFFY GÉZA, PÓK ATTILA,

R. VÁRKONYI ÁGNES], SOLYMOSI LÁSZLÓ, SZAKÁLY SÁNDOR,

SZÁSZ ZOLTÁN, VARGA ZSUZSANNA

A szerkesztőség elektromos postája: tortenelmiszemle@btk.mta.hu

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

F. Romhányi Beatrix: Kolostorhálózat – településhálózat – népesség. A középkori Magyar Királyság demográfiai helyzetének változásaihoz	1
Pálffy Géza: A szakítások és kiegyezések évszázada: a Magyar Királyság 17. századi története új megvilágításban	51
Erdődy Gábor: Szalay László, a politikus	67
Dénes Iván Zoltán: Szekfü Gyula Bethlen Gábor-képe	97

MŰHELY

Szilágyi Márton: Elviselni az elviselhetetlent. A Martinovics-összeesküvés elítéltjeinek börtönvilága	121
Halász Iván: A nemzetközi felügyelet alatt élő lengyel városállamok az 1939 előtti Európában: Krakkó és Danzig szabad városok	131

MÉRLEG

A magyarországi Anjou-kutatások francia és olasz szemmel	155
--	-----

MEGEMLÉKEZÉS

R. Várkonyi Ágnesről (1928–2014) (<i>Péter Katalin</i>)	175
Katus László (1927–2015) (<i>Szász Zoltán</i>)	178

SZILÁGYI MÁRTON

Elviselni az elviselhetlent

A Martinovics-összeesküvés elítéltjeinek
börtönvilága*

Keveset tudunk arról, hogy az 1794-ben elkezdődő letartóztatásokba belekeveredő politikai foglyok milyen módon élték át hosszabb-rövidebb börtönidejüket. Kazinczy Ferenc *Fogságom naplója* című memoárja¹ mégis lehetővé tesz némi rekonstrukciót – ám az mindenképpen kérdéses, vajon mennyire általánosítható mindaz, amit innen megtudhatunk. Hiszen Kazinczy alapvetően saját tapasztalatáról beszélt, perspektívája pedig eleve számos esetleges tényezőnek volt kitéve. Igaz, bizonyítani lehet, hogy Kazinczy komoly erőfeszítéseket tett azért, hogy a fogság ideje alatt és utána is minél többektől s minél több csatornán keresztül szerezzon be híreket, értesüléseket: átélt élményei mellett szóbeli információkra éppúgy támaszkodott, mint ahogy utólag megismert nyomtatott dokumentumokra.² Jórészt ennek a törekvésének köszönhetően érdemes kísérletet tenni arra, hogy a *Fogságom naplóját* (valamint a Kazinczy hagyatékában fennmaradt feljegyzéseket, másolatokat) felhasználjuk a 18. század végi politikai foglyok börtöntapasztalatainak, illetve az ezek elviseléséhez szükséges egyéni stratégiáiknak a rekonstruálásához is.

Ne feledjük, hogy az ítélet megszületéséig tartó periódusban, illetve a vár-fogság időszaka alatt a foglyok magánzárkában töltötték a napjaikat. Kivételes időszaknak számított, amikor a budai fogság alatt – miután a másodfokon is megerősített halálos ítélet után kihirdették számára a királyi kegyelmet – Kazinczy átkerült korábbi őrzési helyéről, a volt ferences kolostorból az úgynevezett gárdaházba, azaz a helyőrségi templomként szolgáló Mária Magdolna-templom közelében lévő kaszárnyaépületbe;³ itt ugyanis már nem külön őrizték a foglyokat. A *Fogságom naplójában* Kazinczy június 11-re tette az átszállítást, s anyjának írott, 1795. július 2-i levelében számolt be arról, hogy egy szobában van

* A tanulmány az MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport programja keretében készült, melynek vezetője Debreczeni Attila, és az OTKA (K K108831) támogatásával jött létre.

1 A szöveget a kritikai kiadás alapján idézem, s gyakran utalok majd a kötet jegyzetanyagára is: *Kazinczy Ferenc: Fogságom naplója*. S. a. r. Szilágyi Márton. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2011. (Kazinczy Ferenc művei. Első osztály. Eredeti művek). A továbbiakban emlegetett személyek életrajzára szintén ennek a szövegkiadásnak az életrajzi jegyzetanyaga ajánlható: 401–418–463.

2 Erről bővebben: *Szilágyi Márton: Párhuzamos börtöntörténetek: Kazinczy Ferenc és Andreas Riedel*. In: *Leleplezett mellszobor. Nyomozások Kazinczy birtokán*. Szerk. Czifra Mariann. Gondolat, Bp., 2009. 43–81., különösen 45–52.

3 A helyszínről bővebben ld. *Kazinczy F.*: i. m. (1. jz.) 298.

Szulyovszky Menyhérttel, s hogy ez mennyit javított mindkettejük hangulatán (megjegyzendő, hogy ezt a mozzanatot a *Fogságom naplójában* azután nem hozza szóba): „Együtt lévén, egy mást vigasztalgván, együtt éven, nem lehet elképzelni mennyivel szerencsésebb állapotunk mint ezelőtt volt! s micsoda örömkre van mindkettőnknek atyánkfiairól, lakóhelyeinkről dolgainkról beszéllgetni. – Azólta tére meg mind kettőnknek egészsége, appetitusa, s nyugodt alvása.”⁴ Ám ez a rövid ideig tartó periódus kivételes maradt – ami nem csupán Kazinczyra és Szulyovszkyra volt érvényes, hanem a többi elítéltre is⁵ –, s a későbbi börtönévek alatt sosem adódott többé ilyen lehetőség. Ennek a helyzetnek a személyiséget megroppantó erejéről pedig lehetett tudomása a közvéleménynek; figyelemre méltó, hogy Kazinczy ilyen formán utalt megnyugtatólag nagybátyjának és testvéreinek az aggodalmaira egy 1795. június 5-i, tehát fogsága hetedik hónapjában írott levelében: „Uram Bátyám és az Öcsém, úgy látszik, nagyon féltek attól hogy magánosságom egész organiszatiómat öszvebontja. Minek előtte ide értem én sem féltem semmitől inkább, mint attól hogy elmém megháborodik.”⁶

Kazinczy feljegyzései és a *Fogságom naplója* elsősorban a prizonizáció, a börtön rendjébe való beépülés elviselésének „értelmiségi” (vagy talán pontosabb úgy fogalmazni: intellektuális) stratégiáiról árulkodnak. Tanulságos ebből a szempontból – s az emlékezet működésének mechanizmusát is jól illusztrálja –, hogy Kazinczy mennyire aprólékos leírást tud adni utólag is a börtönbe kerülés folyamatáról: az átmenet rítusa, amelynek során a letartóztatott személy bekerül a börtön világába, a memóriában legrészletesebben megőrzött emlékek közé tartozik, ahol is az események időrendje, logikája és lokalitása is jól megmarad, szemben a hosszú börtönévek monotóniájával.⁷ Ennek az egyhangúságnak a megtörésére az egyik megoldás az, amiről a budai fogság kapcsán vannak adataink: a foglyok saját celláikat rajzokkal és különböző (magyar, latin vagy német nyelvű) falfirkákkal díszítették. A rajzokból semmit nem ismerünk, ám egy mára elkallódott, de egykoron az aradi minorita kolostorban őrzött feljegyzésből tudjuk azt, hogy Sigray Jakab, Szilágyi János és Szén Károly milyen verses és prózai szövegeket írtak a

4 Kazinczy Ferenc anyjához, Kazinczy Józsefné Bossányi Zsuzsannához. Buda, 1795. júl. 2. *Kazinczy F.:* i. m. (1. jz.) 176.

5 A Kazinczy perbeli védelmét ellátó ügyvéd azt írta Kazinczy Dienesnek: „Ugy hallok hogy most már az Arestánsok hármán négyen is vannak egy szobában.” Szabó Sáróy Sámuel Kazinczy Dienesnek. Pest, 1795. jún. 16. *Kazinczy F.:* i. m. (1. jz.) 175. Kazinczynek egy pontosan nem datálható, rövid feljegyzése arról tudósít, hogy a foglyok itt fel is kereshették egymást: „A³ Katona Tisztek erántunk sok kedvezéssel voltak; a³ többek közt azzal is, hogy a³ Gárdák Casermjében tartatván fogva, melly közben el vala rekesztve, megengedték hogy olykor Szilágyi György és Verseghy fogoly társainkhoz által mehessek.” Uo. 43.

6 Kazinczy Ferenc anyjához, Kazinczy Józsefné Bossányi Zsuzsannához. Buda, 1795. jún. 5. *Kazinczy F.:* i. m. (1. jz.) 172.

7 Arról, hogy milyen erőteljes diszkrepancia van az ábrázolt időtartam hossza és a neki szentelt leírás terjedelme között, ill. hogy ez miként függ össze az emlékezet működésével: *Szilágyi Márton:* „...kétezerháromszáznyolcvanhét napig szenvedtem”. A fogság helyzete mint téma Kazinczy Ferenc *Fogságom naplója* című művében. Sic itur ad astra 61. (2009) 90–91.

falakra.⁸ Kazinczy maga is említi az egyik, a budai fogság idejéből származó leveleiben, hogy saját rajzaival díszíti celláját – innen nem derül ki egyértelműen, hogy falra írt képekről vagy pedig papírra készített rajzok kitételéről van-e szó: „a szobám falán egy szép Pallás fej, egy Medúza és holmi egyéb van már”.⁹ Kazinczynek egyébként fenn is maradtak a fogság alatt készített rajzai,¹⁰ s a brünni időszakról szóló feljegyzéseiben is utal arra, hogy „mappák”, azaz papírra készített rajzok voltak cellája falain.¹¹

Ám voltak ennél sokkal fontosabbnak látszó eljárások is. Kazinczy a fogság kezdetén, még Budán a következőképpen foglalta össze az anyjának, milyen elfoglaltságokban talál enyhülést (nem szabad persze elfelejteni, hogy ezeknek a soroknak a megszületését elsősorban a megnyugtató szándéka vezette, így nem általános és objektív képet sugallnak): „Egyéb enyhítések említése alatt elfelejtém mondani, hogy mindennap három ízben látok embert. Reggel az a Tiszt ur, a ki alatt vagyok, és a mosdani való vizet hozó katona cseléd jön hozzám, megtekinti ha nincs-e bajom, nincs-e valamire szükségem; – délben ugyan csak az a Tiszt úr, vagy a vele együtt szolgáló városi Kommissarius hozatja-be az ebédet, és estve levetkeztetéskor a vacsorát. Embert látni, velek beszélni, ilyen állapotban nem csak enyhülés, hanem szerencse. Ez, és a könyv, s az álom, melly gyakorta Regmezcze viszen vissza, életemnek igen nagy gyönyörűsége.”¹² Kazinczy itt külön hangsúllyal említette a könyvet: az olvasmányok szerepe számára valóban igen fontos volt, s nemcsak ekkor, hanem végig fogsága alatt – akárcsak az itt nyilván elővigyázatosságból nem emlegetett írásé (Kazinczy esetében elsősorban német irodalmi szövegek fordításáé). Erre legális formában csak igen rövid ideig, a budai fogságnak a királyi kegyelem kihirdetése utáni periódusában volt lehetősége,¹³ illegális módon azonban – utóbb úgy is, mint levélírás, úgy is, mint a fogság dokumentálása – végigkísérte Kazinczy börtönéveit. Ezek a szellemi eszközök megragadható módon időnként másoknál is felbukkannak. Tudjuk azt, hogy a budai fogság alatt bizonyosan Versegly Ferencnél voltak tervezett szótára cédulái, s ekkor ő – ahogy Kazinczy fogalmaz – „grammatikázott”.¹⁴ Az elítéltek számára – s nemcsak azok számára, akiket valóban költőként tarthatunk számon – lírai ihletforrás vagy legalábbis versírásra csábító alkalom volt a fogság. Többükről biztosan

8 A magyar nyelvű kivonat közölte azt állítja, hogy az ismeretlen személytől származó beszámolót Kardos János jurátus másolata őrizte meg: *Szóllósy Károly*: Martinovics és társainak bűnpöre. Az aradi minorita kolostor levéltárából. Arad és vidéke 1882. júl. 26., 1882. júl. 27.

9 Kazinczy Ferenc anyjához, Kazinczy Józsefné Bossányi Zsuzsannához. Buda, 1795. febr. 25. *Kazinczy F.*: i. m. (1. jz.) 154.

10 Ezeket ld. *Kazinczy F.*: i. m. (1. jz.) 520–521.

11 Brünni cellája átkutatásáról írja a következőket: „A’ Polizey Director letépte falaimrol minden Mappáimat, azt gyanítván, hogy a’ Mappa és fal közt fogja lelni az Anyám levelét, vagy firkálásokat a’ Mappa fonák oldalán, és semmit sem lele.” *Kazinczy F.*: i. m. (1. jz.) 100.

12 Kazinczy Ferenc anyjához, Kazinczy Józsefné Bossányi Zsuzsannához. Buda, 1795. febr. 25. *Kazinczy F.*: i. m. (1. jz.) 153–154.

13 Erről bővebben ld. *Szilágyi M.*: A fogság helyzete i. m. (7. jz.) 53–57.

14 Az 1795 júliusára vonatkozó feljegyzés szerint: „Versegly grammatikázott, ’s zacskókban tartotta Lexicona’ papiros-szeleteit.” *Kazinczy F.*: i. m. (1. jz.) 43.

tudni lehet, hogy a fogság különböző szakaszaiban írtak verseket: az előbb említeteken kívül például Verseggy és Batsányi több versét is a náluk lévő, a budai fogságból magukkal vitt kötetekbe másolták be.¹⁵ Az ilyen módon „kéziratpapírként” felhasznált könyvek léte azért is figyelmet érdemel, mert jól mutatja: az olvasás, a könyvek birtoklása igen fontos szerepet töltött be. A könyveknek természetesen minden gyanú felett álló olvasmányoknak kellett lenniük, hogy kiállják az előzetes ellenőrzést. Kazinczy ezért – tudomásunk szerint – Brünnben és Kufsteinban nem elsősorban magyar nyelvű munkákat tartott magánál, bár bizonyítható, hogy Kufsteinban már nála volt az a két Baróti Szabó-kötet is – mi több, ezekbe különböző technikákkal feljegyzéseket is készített –, amelyek legutóbb egy magángyűjtőnél felbukkantak.¹⁶ Előterbe kerültek a klasszikus nyelvű (elsősorban latin, de időnként görög auktoroktól származó) munkák. Ezek azért is jól betölthették az olvasmányok szerepét, mert tartalmilag nem bizonyulhattak gyanúsaknak. Persze az olvasmányok hatása s az értelmezésükben megmutatkozó szubverzív erejük még így is kiszámíthatatlannak bizonyult. Kazinczy jegyezte föl azt az esetet, amikor még a budai fogság idején a vizsgálat valamelyik irányítója észrevételezte azt, hogy a letartóztatottak majd mindegyikénél ott van Tacitus: „Midőn Budán fogva valánk 1795. Németh János Causar[um] Reg[alium] Director e, vagy más hozzá hasonló ostoba fejű Consiliárius, azt tudakozta, hogy mit tehet az, hogy alig van egy Staatsgefängene, a’ kinek Tacitus ne volna könyvei közt?”¹⁷ Nota bene: Kazinczy a szöveg folytatásában azt is elárulja, hogy neki éppen nem volt meg a fogságban Tacitus, birtokolta viszont Sallustiust és Liviust. S bármennyire is úgy kerül elő ezekben a sorokban a klasszikus latin auktorokat illető hivatalos gyanú, mint a nyilvánvaló ostobaság bizonyítéka, az ezt szóvá tevő hivatalnok aligha tévedett sokat: a római köztársaság és császárság viszonyai között keletkezett, erősen morális irányultságú történetírók jelenthettek aktualizálható politikai vagy erkölcsi kiindulópontot.¹⁸ Kazinczy brünni fogsága idején készült egy lista az ott őrzött magyar államfogylok könyveiről: eszerint többek között Goethe, Lessing, Mendelssohn, Bürger, Wieland, Gessner, Horatius közelebről nem azonosított műveiről volt tudomása a börtön vezetőinek (igaz, följegyezték azért egy magyar grammatika meglétét is).¹⁹ Ilyenformán mindaz, amit a fogság különböző szakaszaiban a Kazinczy tulajdonában lévő könyvek mennyiségéről és minőségéről tudunk, hozzászámítandó fogolytársainak feltételezhető olvasmányaihoz is – mint ahogy a

15 Vö. *Tarnai Andor*: Három magyar költő Kufsteinban. In: A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára. Szerk. Glatz Ferenc. MTA TTI, Bp., 1993. 271–276.

16 *Czifra Mariann*: Kazinczy Ferenc könyvei nyomában. Magyar Könyvszemle 128. (2012) 426–441., különösen 434.

17 *Kazinczy F.*: i. m. (1. jz.) 59.

18 Erről Kazinczy kapcsán ld. az 1820-as évekből származó példák alapján: *Völgyesi Orsolya*: Etika és politika: Kazinczy és az 1827-es Zemplén vármegyei tisztújítás. In: *Uő*: Írók, szerepek, stratégiák. Ráció, Bp., 2010. 31–45.

19 Vö. *Blanka Kubešová-Pitronová*: Brněnská internace účastníků prvního republikánského hnutí v Uhrách. In: *Slovanské historické studie*. Nakladatelství Československé Akademie Věd, Praha, 1955. 108–111.

többiekénél felbukkanó kötetek is megfordulhattak Kazinczy kezében.²⁰ Van egy adatunk arra is, hogy Kufsteinban, még azelőtt, hogy Kazinczy odakerült volna, Verseghy Ferenc kölcsönzött könyveket fogolytársainak.²¹ Verseghy több, a fogságban használt könyvét azonosítani lehet a beléjük írott művekről: ez alapján az *Uránia* III. számának egy példányáról (1795), a *Mi a poézis?* című, névtelenül megjelent, de Verseghytől származó könyvről (1793), valamint Albrecht von Haller *Versuch schweizerischer Gedichte* című kötetéről (1789) biztosan megállapítható, hogy Verseghy a fogságban nemcsak olvasmányként, hanem kéziratpapírként is használta őket.²² A Verseghy birtokolta könyvek némelyike Kazinczy kezében is megfordulhatott. Erre értelemszerűen a budai fogság alatt lehetett mód, hiszen ők ketten csak ekkor voltak egymás közelében. Kazinczynak az a jóval későbbi, 1818. október 27-i levele, amelyet Dessewffy Józsefnek írt, legalábbis ezt valószínűsíti: „Verseghy a’ Budai fogságban a’ nőszés örömeit eggy versben festé. Benne volt abban ez a’ szó is: *szörcsölni*.”²³ Verseghynek a fogság alatt írott, erotikus versei – amelyeket a nála lévő *Uránia*-példányba jegyzett bele – ekkor ugyanis nem voltak publikusak, első megjelenésükre csak az 1980-as években került sor.²⁴ Ha Kazinczy mégis ismerte őket, akkor ez még a közös fogság időszakára mehet vissza. Az sem véletlen, hogy Kazinczy Verseghy versét egy szava alapján idézte föl: a *szörcsög* ige különböző ragos és származékos alakjai *Az első egyesülés* című Verseghy-versben ötször fordulnak elő. A memória működéséről árulkodik, hogy Kazinczy számára ez a tényleg jellegzetes fordulat idéződhetett fel a szövegből.

A könyvek egymás közti cserélgetésére nézvést sokatmondó, hogy Kazinczy azt írta egy, Sárközy Istvánhoz szóló, jóval szabadulása utáni levelében: „’S eljövén Munkácsról, 73. darab könyvet hagytam Bibliothecának azoknak számokra, a’ kiket a’ magánosság öldökölni fog; s e’ szerint megérdemlettem volna, hogy rajtam is könnyítsenek miolta kint vagyok.”²⁵ A könyveknek a foglyok közti forgalmát jól

20 Kazinczy börtönévei alatt birtokolt könyveiről ld. *Kazinczy F.*: i. m. (1. jz.) 314–315.

21 Ld. *Szilágyi M.*: A fogság helyzete i. m. (7. jz.) 67–68.

22 Vö. *Szaunder Mária*: Verseghy Ferenc ismeretlen kéziratái. Irodalomtörténeti Közlemények 81. (1977) 2. sz. 241–246. A régebbi szakirodalomból ld. még *Joó Tibor*: Ismeretlen Verseghy-kéziratok az Országos Széchényi Könyvtárban. Magyar Könyvszemle 62. (1938) 1. sz. 72–73.

23 Kazinczy gróf Dessewffy Józsefnek. Széphalom, 1818. okt. 27. Kazinczy Ferenc levelezése. I–XXI. S. a. r. Váczy János. MTA, Bp., 1890–1911. (= *KazLev*) XVI. 204. A levélrészletet más szempontból értelmezi: *Margócsy István*: Kazinczy és a *Magyar Aglaja*. A szerelmi költészet dilemmái. In: *Uő*: „...A férfikor nyarában...”. Tanulmányok a XIX. és XX. századi magyar irodalomról. Kalligram, Pozsony, 2013. (Margócsy István válogatott munkái) 144.

24 A verseket ld. Magyar Erato. Vál., s. a. r. Réz Pál. Magvető, Bp., 1986. (Magyar Hírmondó) 78–93. Réz Pál jegyzete szerint a szövegek először 1982-ben jelentek meg Deme Zoltán Verseghy-kiadása (Verseghy Ferenc kiadatlan írásai. I. S. a. r. Deme Zoltán, szerk. Szurmay Ernő. Verseghy Könyvtár, Szolnok, 1982.) bibliofil változatának függelékében – ez összesen ötven számozott példányt jelentett. Miután ezeket a szövegeket Gálos Rezső még 1939-ben is kiadhatatlannak minősítette, s nem is közölte (*Gálos Rezső*: Verseghy Ferenc kiadatlan költeményei. Irodalomtörténeti Közlemények 49. [1939] 2. sz. 158.), az 1982-es első publikáció is igen kevesekhez juthatott el: voltaképpen igazi közzétételnek Réz Pál 1986-os antológiája tekinthető.

25 Kazinczy Sárközy Istvánnak, 1807. márc. 13. *KazLev* IV. 521–524.

példázza Kazinczy *Budai papirosaim* című, a budai fogság ideje alatt készült feljegyzése, amelyben másoktól származó kéziratokat is összegyűjtött, elsősorban másolatként.²⁶ Ebben szerepel egy angol nyelvű kijegyzés Sterne *Tristram Shandy*-jéből, s ehhez kapcsolódva egy utólagos Kazinczy-jegyzet: „Ér Semlyén, 10d. apr[íli] 1803. – Gróf Sigray Jakabnak kivégzése után két holnap múlva, egy könyvet, mellyet a’ boldogtalan Sigray olvasott, Tancsics Ignácznak vittek olvasni, ’s Tancsics abban az itt következtet angulus sorokat Sigraynak kezével írva lelte. Németre Tancsics tette által a’ mi kedvünkért.”²⁷

Az olvasmányok, illetve az írásnak a többnyire illegális formában történő gyakorlása (hiszen az írószerek birtoklása tiltva volt, legálisan csak Budán lehetett tollat s tintát tartani az ítéletek kihirdetése után) komoly szerepet játszottak a fogság elviselésében, s erősen összefüggtek a magánzárkákban őrzött foglyok titkos börtönkommunikációjával. Egyrészt a könyvek már emlegetett cirkulálása is ezt bizonyítja, másrészt azonban ez mint az exkluzív, műveltségen alapuló kapcsolat-tartás bázisa is megragadható.

A börtönkommunikáció különböző változatai a helyzethez igazodó, újra feltalált hagyományoknak tekinthetők, hiszen a letartóztatottak nem rendelkeztek korábbi fogságtapasztalattal, s előzetesen nem is tudtak felkészülni a helyzetre. Kazinczy nyilván joggal írta a brünni fogság kapcsán: „Nevetséges hiúság volna, ha nem volna való a’ mit mondok: minden mesterség, a’ mellyel magányunk inséginek örömet adánk, az én találmányom volt; én segítettem ki társaimat a’ bajból, mikor elakadtak.”²⁸ Ám ez nem feltétlenül azt jelenti, hogy például a börtönkommunikáció bizonyos elemeit más foglyokkal Kazinczy ismertette meg: az azonos szituáció ugyanazon megoldási lehetőségeket hívhatta elő többeknél is. Ennek jó példája az az eset, amelyet Kazinczy még a budai fogság időszakához kötve ír le, s amelyről nincs is semmi más forrásunk: eszerint Kazinczy és egy, számára korábban ismeretlen fogolytársa, Kopasz János azt használta ki a kapcsolatfelvétel során (amely csupán a bemutatkozásból állt), hogy ráláttak egymásra celláik ablakából.²⁹ A helyzetet eltérően oldották ugyan meg, de mindketten egyértelműen értelmezhető módszert alkalmaztak: „Egy fiatal embert látok fogva ablakomból. Az a’ 26d. Numerus alatt tartatott. Én ablakom’ üvegéhez ütöttem tízszer az ujjomat, mert a’ K a’ tizedik betű, azután egyszer, mert az A első, ’s így nevem’ minden betűjít; ő pedig szénnel festett a’ Könyvekből kitépdelt papirosokra betűket, ’s elébb K, azután O, P, A, S, Z, betűk által jelenté, hogy ő Budaméri fi, felesküdt Prókátórocska. Hamar rajta veszte, ’s elszedék betűjít, ’s szentet neki többé nem adtak.”³⁰ A láthatólag nem előzetesen egyeztetett alapelvekre épített, alkalmi kommunikáció olyan speciális helyzethez igazodott ekkor, amelyet a fogság későbbi időszakában

26 Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár M. Ir. RUI 2r. 1. 1a. A Kazinczy kezétől származó tartalomjegyzék kiadva: *Kazinczy F.*: i. m. (1. jz.) 45.

27 *Kazinczy F.*: i. m. (1. jz.) 260–261.

28 Uo. 104.

29 Arról, hogy ez miként volt lehetséges, jól tájékoztat Kazinczynak a fogság ekkori helyszínéről, az egykori budai ferences kolostorról készített rajza: *Kazinczy F.*: i. m. (1. jz.) 66–67.

30 Uo. 74.

nem lehetett reprodukálni. A brünni fogság időszakában Kazinczy már csak azt rögzítette, hogy használható formában készen állt a kopogtatáson alapuló börtön-ábécé, amellyel természetesen közvetlenül csupán a szomszédos cellában őrzött fogolytársal lehetett érintkezésbe lépni. A jelrendszer alapelvei a lehető legegyszerűbbek voltak, s megegyeztek azzal, amit Kazinczy a fentebb már idézett sorokban ismertetett: „A’ Profósz az 1. N[ume]rus alá vitt által, melly szegletben van éjszak és nyugot felé, de úgy hogy mellette még egy szoba lehetett, mert ablaka csak egy falon volt. Oda le szomszédom a’ híd felé az én kedves barátom Úza Pál volt, másfelé Szmethanovics; itt Rosti János. Míg könyveinket meg nem kaptuk, Úzával beszélgettem általkopogván a’ falon a’ betűket: *a* egy betű; *b* 2; *c* 3; *k* 10; *p* 15. [...]’S ezt olly gyorsasággal, hogy egy vasárnap reggeli 7 óra óta 12ig mindég disserálék a’ lélek halhatatlansága és a’ feltámadás mellett vagy ellen.”³¹ A latin ábécében elfoglalt helynek megfelelő rejtjelezés kommunikációs alapelveiről viszonylag bőséges – azaz nem csupán Kazinczytól származó – forrásaink vannak. 1805-ben, már jóval Kazinczy kiszabadulása után zajlott le Munkácson az Udvari Haditanácsnak az a vizsgálata, amely az ott őrzött, s korábban Kazinczyval szomszédos cellában raboskodó Andreas Riedel körülményeire irányult.³² Az ekkor elkészült jelentés részletesen kitér a foglyok közötti, tiltott kommunikációra, a kopogtatásra is.³³ Figyelemre méltó, hogy a Riedel vallomásán alapuló beszámoló a módszer eredetét a bécsi vizsgálati fogság idejére vezeti vissza, mondván, a szintén ott őrzött Martinovics Ignáctól származott az ötlet, majd Kufsteinban Verseggy Ferenc volt az, akitől a gyakorlatban alkalmazni is megtanulta.³⁴ Ez éppúgy igaz lehet, mint Kazinczynak az önmaga szerepére utaló kijelentése: az alapelveket egymástól függetlenül többen is felfedezhették. A helyzet azonban akkor vált érdekessé, amikor egymás melletti cellába zártak két olyan személyt, akik eltérő módon sajátították el ezt a kommunikációt: ez Munkácson történt meg, amikor Kazinczy Riedel mellé került. Kettejük között a kapcsolatfelvétel természetes módon kezdődött el a kopogás révén, csakhogy ezúttal biztosan latin nyelvű bázisra épülhetett csak a beszélgetés, hiszen Kazinczy nem tudhatta, ki van a szomszédjában, így nem tételezhette föl róla a magyar nyelvtudást. A latin ezen a ponton a különböző anyanyelvű foglyok közti kapcsolattartás eszközévé is emelkedett, mintegy a közös szerkezetű iskoláztatás és műveltség jelévé.³⁵ A matematikus végzettségű

31 Uo. 95.

32 A vizsgálatról bővebben ld. *Alfred Körner*: Andreas Riedel. Ein politisches Schicksal im Zeitalter der Französischen Revolution. Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophischen Fakultät der Universität zu Köln. Köln, 1969. 317–335.

33 Österreichisches Staatsarchiv (Bécs), Kriegsarchiv (= ÖStA KA), Hofkriegsratsprotokolle 1805. Kt. 22. H 391.

34 A vallomás vonatkozó részletét ld. *Szilágyi M.*: A fogság helyzete i. m. (7. jz.) 67–68.

35 Erről a problémáról bővebben ld. *Szilágyi Márton*: Rendiség, mentalitás, nyelvhasználat. A Fogságom naplója rétegei. Széphalom. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve 18. (2008) 101–107.; *Uő*: Mikrohistorische Aspekte der mehrsprachigen Kommunikation aus Anlass einer Hinrichtung in Ofen (Buda) am Ende des 18. Jahrhunderts. In: *Deutsche Sprache und Kultur im Raum Pest, Ofen und Budapest. Studien zur Geschichte, Presse, Literatur und Theater, sprachlichen Verhältnissen, Wissenschafts-, Kultur- und Buchgeschichte, Kulturkontakten und Identitäten.* Hrsg.

Riedel ráadásul ekkorra jelentősen egyszerűsítette is a jelrendszert, mivel az egyes betűk gyakorisága a kommunikáció során nem volt arányos azzal, hány ütéssel kellett azt megadni. Ezért Riedel kidolgozott egy olyan módszert, amelyben egyetlen betűt sem kellett nyolc ütésnél többel jelezni. Ezt Kazinczy is egyértelműen Riedel teljesítményének tekintette,³⁶ s Riedel vallomása is így adott róla pontos képet.³⁷ Ez viszont azt is feltételezi, hogy Kazinczynak Munkácson kellett átállnia erre a rövidebb és egyszerűbb formára, ráadásul úgy, hogy magának a módosításnak a közlésére sem állt más eszköz a rendelkezésre, mint maga a kopogás. Hogy ezt miképpen lehetett megoldani, arra a vizsgálat jegyzőkönyve ad támpontot: innen ugyanis az derül ki, hogy Riedel egy másik szomszédját, Georg Ruzsitskát úgy vezette rá a kommunikációra, hogy Ovidius költeményeinek ismert szöveghelyeit kopogta el neki előbb a régi, majd az új módon.³⁸ Ez a kódrendszer alkalmazható volt persze a magyar nyelvre is. Kazinczynak a szabadulás utáni időszakra vonatkozó naplófeljegyzései közt van egy ebből a szempontból is igen tanulságos jelentet. Eszerint amikor Kazinczy Munkácsról való távozása után közvetlenül Beretön meglátogatta nagybátyját, Kazinczy Andrást, „szegény Bátyám fogságaim történetét beszéltette velem, ’s képzelhetetlenül örült Alfabetumunknak, mellyel egymással a’ falon keresztül beszélgeténk”. Nagybátyja kedvéért Kazinczy ekkor egy kis bemutatót is tartott: a vele együtt szabadon engedett, s ekkor még vele együtt utazó Szmethanovics Károlynak a nagybácsi sugott egy mondatot, egyébként magyarul, s ezt ő kopogás útján közölte Kazinczyval, aki hibátlanul fel tudta mondani az üzenetet.³⁹ Az apró esetnek külön érdekessége, hogy Szmethanovics⁴⁰ Munkácson nem volt Kazinczy szomszédja,⁴¹ így ott egymással soha nem kommunikáltak ezen a módon, Kazinczy leírása szerint azonban itt és ekkor mégis a Riedelnek tulajdonított rövidítéseket alkalmazták. Ez arra látszik utalni, hogy a módszer általánosan elterjedt a munkácsi foglyok között, nemcsak Riedel közvetlen környezetében használták.

Mindazonáltal a börtönábécé tipikusan mégiscsak a latinitásnak (úgy is mint nyelvnek, s úgy is mint közös kulturális mintázatnak) a fogság viszonyai között felértékelődő szerepére mutat, s így nem is csoda, hogy ebből tökéletesen kimaradnak bizonyos elitéltek. Amikor Kazinczy felsorolja munkácsi fogolytársait, egyikről csak ennyit tud mondani: „Egy Tyrolisi Paraszt, ki olvasni sem tudott”.⁴² A hiányos adatok – Kazinczy még a nevet sem tudja – önmagában is árulkodóak: mivel a fogoly nem részese annak a műveltségi minimumnak, amely a börtönkom-

Wynfrid Kriegleder–Andrea Seidler–Jozef Tancer. *Lumière*, Bremen, 2012. (Presse und Geschichte. Neue Beiträge 63.) 225–231.

36 *Kazinczy F.*: i. m. (1. jz.) 40.

37 Erre ld. a jegyzőkönyv vonatkozó részletét: *Szilágyi M.*: A fogság helyzete i. m. (7. jz.) 71–72.

38 ÖStA KA Hofkriegsratprotokolle 1805. Kt. 22. H 391. fol. 19.

39 *Kazinczy F.*: i. m. (1. jz.) 40–42.

40 Szmethanovics életrajzára: uo. 456–457.

41 Erre ld. Kazinczy leírását és rajzát a foglyok celláinak munkácsi elhelyezkedéséről: *Kazinczy F.*: i. m. (1. jz.) 130–131.

42 Uo. 35.

munikációhoz szükséges, nem lehet tőle semmiféle információt szerezni. S persze az is előfordulhat, hogy valaki – bár elvben megtehetné – saját magát zárja ki a kommunikáció lehetőségéből. Szintén Munkács kapcsán Kazinczy egy másik fogolytársáról sem tud adatokat megadni, csak a következőket: „Egy magát senkinek ki nem jelentett Öreg. Riedele [Andreas Riedel], ki mindennap általhallható hogy Misei éneket mond és az ördögöt arra kényszeríti, hogy neki hozzon hírt, famíliája felől, ezt Mágusnak nevezte el.”⁴³ Mivel a *Fogságom naplójából* kiderül – amikor Kazinczy ki tudott szólni a folyosóra, s végigmehetett a cellák előtt, maga is hallotta –, hogy a Mágus a latin nyelvű igeliturgiát mondta fennhangon,⁴⁴ az sejthető, hogy az ismeretlen öreg valamit bizonyosan tudhatott latinul, s az ő kiszorulása a börtönkommunikációból nem ugyanazért történt, mint a tiroli parasztemberé. Magába zárulása azonban feltehetőleg ugyanazt eredményezte: a parasztemberről ugyan semmi közelebbit nem tudunk, ám a Mágus kényszeresnek tűnő cselekedetei a börtönpszichózisról árulkodnak.⁴⁵

Kazinczyt alighanem a fentebbi stratégiák óvhatták meg attól, hogy elhatalmasodjon rajta a depresszió. A szellemi tevékenységek terápiás hatásáról árulkodik saját megjegyzése is. A brünni fogság alatti periódus kapcsán írja akkori szomszédjáról: „Rosti elbetegesedett, a’ magány még inkább elmerítette hypochondriájában; meg akará magát ölni. Verseket csináltaték vele, ’s az elméjét felderíté.”⁴⁶ Ha Kazinczyt az itt emlegetett Rosty Jánoshoz mérjük, még erőteljesebb lesz a kontraszt: a fogsága alatt öngyilkossági kísérletet elkövető, s ezért maradandóan megnyomorodó Rosty évekkal 1798-as szabadulása után, 1807-ben valóban megölte magát,⁴⁷ míg Kazinczyn sem a börtönévek alatt, sem szabadulása után nem voltak felismerhetők a börtönpszichózis súlyos tünetei.⁴⁸ Természetesen rajta sem múltak el nyomtalanul a súlyos börtönévek, ám képes volt jelentős személyiségzavar nélkül folytatni az életét. Hogy ő – s még néhány társa, akiknek későbbi tevékenységéről és pályájáról egyáltalán vannak ismereteink – miért bírta ki azt, ami szinte elviselhetetlen volt, mások pedig miért nem, azt végső soron csak találgathatjuk. Ám a lehetséges válaszok felvázolásában is elsőrendűen a Kazinczy által létrehozott, a fogság éveit sokoldalúan dokumentáló szövegek segíthetnek minket – s ez önmagában is figyelemre méltó jele annak, hogy a fogság tapasztalatának feldolgozását és a személyiség megroppanásának elkerülését a helyzetre való tudatos reflexió jelentősen elősegítette.

43 Uo. 35.

44 Vö. uo. 133.

45 Megjegyzendő, hogy róla Kazinczy még egy rajzot is készített – elsősorban a testtartását és nem az arcát örökítve meg –, mert egyszer, amikor sétára vitték, egy futó pillantásra látta. *Kazinczy F.*: i. m. (1. jz.) 36.

46 Uo. 95. Rosty János Brünnben keletkezett latin nyelvű verseiről bővebben: uo. 312.

47 Rostynak a budai fogságban elkövetett öngyilkossági kísérletéről ld. Sándor Lipót nádor jelentését: Sándor Lipót főherceg nádor iratai 1790–1795. Kiad. Mályusz Elemér. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1926. 766. Rosty pályájának összefoglalása: *Kazinczy F.*: i. m. (1. jz.) 449.

48 Erről ld. részletesebben: *Dobszay Tamás: A szabaduló Kazinczy*. In: Ragyogni és munkálni. Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről. Szerk. Debreczeni Attila–Gönczy Monika. Debreceni Egyetem Kiadó, Debrecen, 2010. 294–305.

SZILÁGYI MÁRTON
TO BEAR THE UNBEARABLE
THE PRISON-WORLD OF THE CONVICTS OF THE MARTINOVICS
CONSPIRATION

The suppression of the so-called Martinovics Conspiracy began in 1794. Our knowledge about the strategies that those persons who were then arrested and investigated and finally convicted elaborated and applied in order to survive life in the prison is limited and undetailed. We do dispose, however, of an exceptional source, namely the memoirs of Ferenc Kazinczy, entitled the *Diary of my Captivity*, which can be complemented by a great number of other letters and notices from his written legacy. On the basis of this material, it is possible to outline several possibilities and circumstances which enlighten the reactions elicited by the imprisonments which extended for several years, and were to be spent in individual cells. It is these personal strategies that the present study aims to examine systematically.

The example of Kazinczy himself is a perfect illustration of how the emergence of prison-psychosis, which in fact overcame some of the prisoners, could effectively be prevented by some forms of intellectual practices such as the secret, knocking-based method of inter-prison communication, and the likewise illegal forms of reading, writing and drawing. An especially great importance was attached to the Latin language; frequently it was the very medium which made communication possible, for contemporary prisons were organised on an all-imperial basis, which meant that people of various linguistic backgrounds could become cell-neighbours. Consequently, those lacking sufficient knowledge of Latin were liable to exclusion from prison communication. The prison memoirs of Kazinczy are not only exceptional in making such a nuanced approach possible, but also because they constitute the only such extensive text written at the turn of the 18th and 19th centuries in any language of the multiethnic Habsburg Monarchy.

CONTENTS

STUDIES

- Beatrix F. Romhányi: Monastic Network – Settlement System – Population.
On the demographic changes of the medieval Hungarian Kingdom 1
- Géza Pálffy: The Century of Ruptures and Compromises:
The History of the Kingdom of Hungary in the Seventeenth Century from a New Perspective 51
- Gábor Erdődy: László Szalay the Politician 67
- Iván Zoltán Dénes: Gyula Szekfü's Image of Gábor Bethlen 97

WORKSHOP

- Márton Szilágyi: To Bear the Unbearable. The Prison-World of the Convicts
of the Martinovics Conspiracy 121
- Iván Halász: Polish City-states under International Supervision in Pre-1939 Europe:
Cracow and Danzig as Free Cities 131

REVIEW ARTICLE

- Researches on the Angevin Monarchy in Hungary from an Italian and French Perspective 155

COMMEMORATION 175

E SZÁMUNK SZERZŐI

DÉNES IVÁN ZOLTÁN, az MTA doktora, eszmetörténész (Budapest) • ERDŐDY GÁBOR, az MTA doktora, egy. tanár (ELTE) • ARMAND JAMME, directeur de recherche (CNRS, Paris) • HALÁSZ IVÁN PhD, tud. főmunkatárs (MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet), a Sziléziai Egyetem (Opava) Közpolitikai Karának vendégprofesszora • VINNI LUCHERINI (Università degli Studi di Napoli Federico II) • SERENA MORELLI (Seconda Università degli Studi di Napoli) • PÁLFFY GÉZA, az MTA doktora, tud. tanácsadó (MTA BTK TTI) • PÉTER KATALIN, az MTA doktora, kutató professor emeritus (MTA BTK TTI) • F. ROMHÁNYI BEATRIX, a történelemtudományok kandidátusa, tanszékvezető egy. docens (Károli Gáspár Református Egyetem) • SZÁSZ ZOLTÁN, a történelemtudomány kandidátusa, ny. tud. tanácsadó (MTA BTK TTI) • SZILÁGYI MÁRTON, az MTA doktora, egy. tanár (ELTE)

ELTE=Eötvös Loránd Tudományegyetem

MTA BTK TTI=Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet

Folyóiratunk közlési szabályzata a www.tti.btk.mta.hu honlapon olvasható

Ára: 1000 Ft
Előfizetőknek: 850 Ft

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető személyesen a postahelyeken és a kézbesítőnél,
vagy a Központi Hírlap Iroda zöldszáman: 06-80/444-444,
e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 1-303-3440,
vagy levélben a Magyar Posta Zrt. Központi Hírlap Iroda,
Budapest 1008 címen.

Számonként megvásárolható az MTA Bölcsészettudományi
Kutatóközpont Történettudományi Intézetében
(1014 Budapest, Úri utca 53.,
telefon: 224-6700/624, 626 mellék).

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A Történelmi Szemle 2015-ös évfolyamának
megjelentetését a Nemzeti Kulturális Alap és
a Magyar Tudományos Akadémia támogatja

nka

Nemzeti Kulturális Alap

